

ד"ר יעקב הרצוג ז"ל

עשרים שנה למדינת-ישראל*

עם לבדד ישכון

אנסה לנקוב בכמה נקודות-יסוד, באספקלריה היסטורית כללית, וכמובן גם יהודית — שבהתפתחות מדינת-ישראל במשך 20 שנותיה. אפחה בשיחה שהיתה לי עם הוגה-דעות מפורסם — ריימון ארון מפאריס, הידוע ככלכלן, סוציולוג, פרשן מדיני והוגה-דעות, במיוחד בתחום הפילוסופיה של ההיסטוריה. ריימון ארון הוא אחד מיהודי-הגבול, מאותו מכלול אדיר של יהודים ברחבי-תבל שנודעו ממלחמת-ששת-הימים, או ביתר-דיוק מן הבדידות הפתאומית שאפפה אותם בעקבות החוויה של מלחמת-ששת-הימים. יהודים אלה, שבהכרתם כבר נתנו גט-פיטורין למסורת היהודית ולהיסטוריה של ישראל, ונמצאו בתהליך יציאתם למרחב המסלול ההיסטורי הרגיל, מחוץ לתחום הייחוד של בית-ישראל, קפצה עליהם פתאום אותה חוויה של מלחמת-ששת-הימים, שזיעועה את גשמותיהם בלי שיוכלו להגדיר את מה שארע להם. הם נמשכו, כאבן-שואבת, לירושלים בירת ישראל המאוחדת, על-מנת לחפש את עצמם.

ריימון ארון הוא רק סמל של אינטלקטואל בינלאומי, בעל מוח נוקב במיוחד, של אדם המהרהר ובודק עמוקות דרכי אנוש ודרכי עמים. אבל יכולתי לתת לכם רשימה של עשרות ואולי מאות כמותו ברחבי תבל — בבני השבט הנידח והנשכח והמתבולל של בית-ישראל, אולי שריד אחרון לתהליך ההת-בוללות שהחל לפני כ-150 שנה בגרמניה ובמזרח-אירופה. דומני, שבנגללי ההיסטוריה הגיע עכשיו תהליך זה לפרשת-דרכים.

ריימון ארון, שנכנס למשרדי לאחר שיחות רבות ברחבי מדינת-ישראל,

* דברים שנאמרו ביום עיון של הקיבוץ-הדתי באייר תשכ"ח (יוני 1968), ושנתפרסמו בספרו "עם לבדד ישכון".

יעקב הרצוג

אמר לי: "אדוני, עלי מעיקה שאלה אחת יסודית, הנוגעת לא למדיניותכם השוטפת, אף לא למדיניותכם במשך 20 שנה, אלא לבעיית-היסוד של זכות הקיום של מדינת-ישראל. כלומר, האם האמונה היהודית והמסורתית של כל הדורות בשיבת-ציון, אותה אמונה שלדעתכם מתגלמת בתקומת ישראל, האם היא וביטוייה במאה ה-20 — מדינת ישראל — אינם עומדים בסתירה משוועת למושגים של המאה ה-20 מבחינת עמי ערב, או ביתר דיוק העם הפלשתינאי? שכן תפרש כאשר תפרש את תקופת 1946—1948 ומלחמת-השחרור, את שלש המלחמות, את יציאת הערבים מארץ-ישראל — אם היתה זאת בריחה או גירוש — עובדה היא, שב-1913 היו כאן כ-600,000 ערבים לעומת כ-60,000 יהודים. כלומר, לפני הצהרת בלפור, בתקופת השלטון התורכי בשטח שנקרא פלשתינה — החלק הדרומי של השטח הסורי של הארמפריה התורכית — ישבו בו רק 10 אחוזים יהודים מול 90 אחוזים לא-יהודים. האם אין כאן סתירה משוועת? והאם אין סתירה זאת מעוררת בעיית-יסוד מוסרית נוקבת, היורדת לתהום כל מערכת-היחסים המסובכת הזאת בין ישראל לערב, שככל שהיא נמשכת, גדלים אולי הסיכויים להישגים ולהתפתחויות אדירות, אך, מצד אחר, גדלות ומתחדדות גם הסכנות, מבחינת שואה והרס — לא רק במורח התיכון אלא בכל רחבי היבשת, ובעצם מן האוקיינוס האטלנטי עד המפרץ הפרסי?"

אמרתי לו: "אדוני, שאלתני שאלה נוקבת מאד — שיש בה אולי משום העזה נחושה, שכן יושב אתה בירושלים, בבירת ישראל — אבל זו זכותך. אך אדם הנוטל לעצמו זכות להציג שאלות מסוג זה אל יתפלא אם יקבל שאלות נוקבות גם מצד איש-שיחו".

והוספתי: "בעצם איני יודע, כיצד להשיב לך. לו הגדרת את עצמך באופן ברור כיהודי, הייתי שמח להשיב לך בקומוניקציה הנצחית של כל הדורות ולהסביר לך את פשר התעלומה, ההגיונית מאד, שאתה מציג. לו הצגת עצמך כלא-יהודי, גם אז יש לי אולי תשובה. אבל הקושי אתך, שאתה יהודי מתבולל. אתה חושב את עצמך לצרפתי — ואמנם אתה נערץ בכל מקום שת"כבות צרפת מגעת אליו — אבל בסופו של דבר, ברגע האמת, רואים בך יהודי (וואת אינך יודע). הרי זה מעין הנאמר במכילתא (על הפסוק בשמות י"ב, ט"ו): "כל האוכל חמץ ונכרתה הנפש ההיא מישראל...": "הכרת תכרת הנפש ההיא מלפני ה'; יכול תיכרת מישראל ותלך לעם אחר? תלמוד לומר (ויקרא כ"ב ג'): "ונכרתה הנפש ההיא מלפני אני ה'" [מלפני — בכל מקום שהוא רשותי]. כלומר, יהודי יכול בהכרתו לעזוב את עמו, אך בקושי רב הוא יכול להשתלב, במובן העמוק ביותר, בתוך עם אחר.

עשרים שנה למדינת ישראל

כבר נאמר: 'וישבתם לבטח בארצכם' — בארצכם אתם יושבים לבטח ואין אתם יושבים לבטח חוצה לה. אין הכוונה שיהודים אינם יכולים לשבת בבטחון יחסי מחוץ לארצם; שהרי עובדה היא, שהם יושבים מחוץ לארצם קרוב ל-2,000 שנה, ולהוציא שתי תופעות-אימים בהיסטוריה האנושית — הגזירות בימי הצלבנים ושואת אירופה בימינו (ואולי גם גירוש ספרד, אף-על-פי שלא היה בבחינת חורבן-עם) — העם היהודי, ברובו, ישב בשלוה יחסית, אם כי במקרים רבים היה סגור בגיטאות. אלא כוונת המאמר היא, שאת הבטחון הפנימי, המהותי, את השלווה הרוחנית אין היהודי יכול להשיג בכל מדרגה של התבוללות שיגיע אליה ברחבי הגולה במשך הדורות. הדברים הללו לא היו ידועים עד כה. אם בעבר חיינו באשילות, אם קהילות שלמות חיו בסיסמות-סרק — שהסרק שבהן, האווילות וחוסר-הבסיס הותרפו במרוצת השנים — הרי היום, דומני, הולכת וחודרת תפיסה זו לנשמת היהודי. בשל אותה 'סכיוזפרינדה' רוחנית, אתה רואה את עצמך כמייצג את צרפת; אבל צרפת אינה מקבלת אותך, ולעולם לא תקבל אותך כמייצגה. ולכן קשה לי לראות בך נציג של צרפת במאה העשרים."

שאלני: "מי, איפוא, מייצג את צרפת במאה העשרים?"

אמרתי לו, שאני יכול למנות חמישה אנשים, שבמחשבה הקולקטיבית שלהם הם מייצגים את צרפת במושגי המאה העשרים: הקארדינאל של פאריס, שמייצג את צרפת הקאתולית; פרנסואזא מוריה, שמייצג את צרפת הליבראלית-קאתולית; דה-גול, שמייצג ומגלם בתוכו את כל מושגי צרפת ההיסטורית; אנדרה מאלרו, שמייצג את תרבות צרפת גם בפשטותה גם בתפיסתה האוניברסלית; וז'אן פול סארטר, שמייצג את צרפת האגנוסטית והאקסיסטנציאליסטית. כל אלה יחד, יגידו מה שיגידו, יגיעו לאיזו נקודה של שיחוף-מחשבה, שבה, אפשר לומר, מביעה צרפת את דעתה על איזו בעיה לאומית או בינלאומית.

ומה החמישה הללו חושבים — באמת-באמת, כמו שאומרים הילדים — על בעיית ישראל-ערב? לדעתי, כולם גורסים שלעריבים יש טיעון די-חוק — אותו טיעון שהציג ארון. יש פה עם, שאילמלא תהליך הגאולה של בית-ישראל, אין שום ספק שהיה נעשה לעם פלשתינאי על אדמתו, כמו גאנה וגיניאה, וכמו כל אותו טש-ענק של התעוררות עמים חדשים, שלמעשה שינתה פני תבל במשך 20—30 השנים האחרונות. אולי היו מתקשרים עם עבר-הירדן, אולי היה מתקיים פה מנדט בריטי, כמו בעיראק, ואולי היו מוסרים את המנדט לצרפת, אבל אין ספק שהעם הזה, כמו שהוא, היה מתחבר ומגיע לכלל ביטוי ועצמאות בארץ הזאת.

אמנם, מעולם לא היה זה עם, וזהו אחד הדברים המופלאים שבארץ-ישראל. לפני חמש שנים, בשעה שהתווכחנו עם הערבים באו"ם, הופיע "ידידינו" אחמד שוקיירי ונאם בשם ה"אישיות הפלשתינאית" (Palestine Personality). רצינו לנקב קצת את שלפוחית-ההרב לעיני העמים, ושאלנו אותו: מתי היה פה עם פלשתינאי? זה בעצם דבר מופלא מאד. בכל ספרי ההיסטוריה על המזרח התיכון, עד לפני 100 שנה — אם ביקר תייר, הוגה-דעות, ארכיאולוג או איש-מדע במזרח התיכון, יכול היה לכתוב: ראיתי את עמי כורדיסטן, את פרס, את הכיתות הדתיות בעיראק (שעדיין לא נקראה אז עיראק), ראיתי את השיעים הסונים, ראיתי את תורכיה... הוא לא ראה עם פלשתינאי. גם התורכי ראה את דמשק, ראה עם תימני, מצרי, סודני; הוא לא ראה עם פלשתינאי. ולא רק שלא ראה עם פלשתינאי, גם לא יכול היה להעיד על איזה שפט בכברת-ארץ זו, שאפשר להגיד שהוא קשור במובן גיאוגרפי-רוחני לשטח שבו הוא יושב.

כלומר, מאז גלה ישראל מעל אדמתו, לא התאפיינה ארץ-ישראל בקשר לשום גורם אחר — במובן קשר מהותי, רוחני, גיאוגרפי-מדיני, לאומי-שבטי. כנגד זאת אפשר לטעון, כמו שטוען טוינבי, ועמו אסכולה שלמה: כל זה נכון אולי לגבי העבר, אבל שנות המאה העשרים, מה הן החליטו? הן החליטו, שעם היושב על כברת-ארץ מקבל עצמאות מכל משטר קולוני-אליסטי. עצמאות ניתנת היום לכל האיים המאלזיים, ואף ל-20,000—30,000 התושבים של מאוריציוס. מדוע אין היא מגיעה גם לערבים תושבי ארץ-ישראל? וזאת היתה, בעצם, גם שאלתו של ארזן.

ומה אומרים חמשת הגדולים מצרפת? הם אומרים, שיש לערבים הללו זכות. לזו היה העם היהודי עם רגיל, שחלים עליו חוקי ההיסטוריה המקובלים של ארצות חיים ומוות, כי אז היה הטיעון הערבי בעל משקל רב יותר. אבל כל החמישה — לא רק הקארדינאל, שאנוס על-פי הודעת האפיפיור מלפני שנה וחצי, להודות, שהעם היהודי הוא בכל-זאת "עם נבחר", מקבלים שהעם היהודי אינו עם רגיל. בחיבור שפורסם לפני מלחמת-ששת-הימים, אמר סארטר את הדברים האלה: "איני יכול לשפוט את העם היהודי על-פי הכללים המקובלים של ההיסטוריה האנושית. העם היהודי הוא משהו מעבר לזמן, ולכן איני יכול לחרוץ משפט על הדילמה של יחסי ישראל-ערב, בלי להביא נקודה זאת בחשבון".

כלומר, כל עוד מקבל העולם החיצוני שהעם היהודי הוא תופעה מיוחדת-במינה בהיסטוריה האנושית, שמסלול דרכה מופרד ומובדל מכל יתר המהלכים ההיסטוריים; שהוא בבחינת גר ותושב באותה שעה, שייך לתרבות

עשרים שנה למדינת ישראל

העולם ובכל-זאת נפרד; שכלל שהתהלך — אם ביגון ואם בתפילה ותקוה, אם בשואה ואם בבנין — תמיד הלך לפי-דרכו וחיכה למלך המשיח; ובדרך הילוכו, הוא משתלב עם דרכי ההיסטוריה, אבל אין הוא נבלע בתוכה — כל עוד מקבל העולם שזה אמנם היסוד היהודי, אין הוא מסוגל לכפור בתביעה היהודית לארץ-ישראל ואין הוא מסוגל לדחות את הזכות היהודית מפני הטיעון של המאה העשרים של העם הערבי, שגורש, לדבריו, מאדמתו. לכל היותר, יכול העם הערבי לטעון, שזכות עצמאותו על כברת-ארץ זו נחלקה. אנו מגיעים פה לנקודה עדינה ויסודית מאד. כל עוד מוסיף הייחוד היהודי להיות נתפס ומקובל במושגי המאה העשרים, אין המושג השני של המאה הזאת — זכות ההגדרה העצמית, כביכול, של הערבים — יכול לגבור על התביעה היהודית.

הציונות הקלאסית, היסודית, הפוליטית, שהקימה את מדינת-ישראל, לא תפסה, גדמה לי — ואומר פה ברשותכם קצת דברי אפיקורסות — שתי בעיות-יסוד: היא לא הבינה לא את העם היהודי ולא את העם הערבי. אנשי המנהיגות הציונית גרסו — וכשקוראים את נאומיהם משנות 1917-1918 ומשנות ה-20, רואים זאת היטב — שאנו נחזור הנה באיזה מסלול רגיל של המאה העשרים. עשרות עמים התחילו אחרי מלחמת-העולם הראשונה לקבל עצמאות — גם אנו נקבל כאן עצמאות, והעולם יכיר בה. אנחנו ניהפך, לגירסתם. למה שמכונה "a normal people", ונהיה משוחררים מעומס גלות ומקובלים ברחבי תבל. הם סברו שנושיט יד לאיזור צחיח ומשווע לפיתוח, ויחד נכונן חברה אנושית-יוצרת על-פני מרחב המזרח התיכון. באו העובדות וטפחו על פני התיאוריה הזאת, כפי שלא טפחו, כמדומני, על פני שום תיאוריה, במירווח-זמן כה קצר — ואנו רואים את העובדות. מדוע היתה התיאוריה הזאת מוטעית מעיקרה? משום שהציונות הפוליטית גרסה שהמושג "עם לבדד ישכון", הוא בעצם מושג אנורמלי; אך האמת היא, שזהו המושג הטבעי של בית-ישראל.

אם תשאלוני היום, כעבור 20 שנות ישראל, איך לתאר, בפיסקה אחת, את כל ההווה האדירה הזאת, המזועזעת פני תבל (אפשר לכתוב עליה ספריות, וכבר נכתבו וייכתבו) — האם עיקרה בקיבוץ-הגלויות, שקשה היה להעלות על הדעת, שיגיעו לכאן יותר מ-1,000,000 יהודים, מתימן הרחוקה וממארוקו, מהודו וממערב-אירופה, וכולם יחד ירגישו, קודם-כל, שבאו הביתה, ויחושו איזו אחדות פנומנלית שמעבר. לזמן? או אם תשאלו, כיצד עמדה מדינת-ישראל באותם מיבחני-ביטחון יסודיים, כשעמים אדירים במספריהם, כספם ונשקם קמו עליה לכלותה; או כיצד פרחה כלכלתה; או כיצד נשמרה

יעקב הרצוג

האחדות עם העם היהודי ברחבי התפוצות — בסופו של דבר, צריך לחזור ולומר שזה "עם לבדד ישכון". זהו "עם לבדד ישכון" לא רק מבחינת הבנת קיומו, אלא לא פחות מכך מבחינת זכותו להתקיים, ועוד יותר מבחינת יכולתו להתקיים. דווקא הברידות הזאת, שהיא מעצם טבעו של העם היהודי, היא, אולי, המפתח לא רק לאמונה, אלא גם לתרגום האמונה לשפת-המעשה; ובה יכולת קיומו של העם בעבר, בהווה ולקראת העתיד.

הרוישיה עם העם הערבי

אם אנו סוקרים את מצבנו היום, בשנת העשרים למדינת-ישראל ולאחר הנס הגדול של מלחמת-ששת-הימים, אנו רואים שנפתחו מישורים של דו-שיח ברחבי העולם. איש לא העלה על הדעת שהם אפשריים בכלל במאה העשרים, שלכאורה עמדה להיות ביטוי אחד של עולם ראציו-טוטאלי, שהחל בו לפני 120—150 שנה, ושהתקפתו הנועות, הטוטאלית, על מיבצר האמונה ברחבי אירופה, הפילה חללים רבים כל-כך בקרב העם היהודי. מה אנו רואים? ארבעה מישורי אמונה, ארבעה מישורים של דו-שיח, המשתלבים יחד. ראשית, הרוישיה המחודש עם העם הערבי. דו-שיח זה נוקב מאד. בעצם הוא קשור בשאלות הזכות — והיא הגקודה הקובעת, המהותית. אין זה מאבק מדיני; מעולם לא חשבתו שהמצרי הוא ערבי, ומאבקו עמו, אף הוא אינו ערבי.

את הערבים אנו יודעים היום הרבה יותר מאשר ידענו לפני שנה, משום שאנחנו נפגשים איתם, פה וברחבי העולם. מחיצת-הברזל, שנאת-העולמים העקורת החוצצת בינינו לא נעלמה, אבל הם מוכנים להסתכל עלינו. ויש בזה כמה דרגות. נאמר בחומש על אחי יוסף: "ולא יכלו דברו לשלום". והרי כבר כתוב קודם "וישנאו אותו", ומה תלמד לומר "ולא יכלו דברו לשלום"? מסביר רש"י, שזה נאמר לשבחם של האחים, שלא דיברו אחת בפה ואחת בלב, וכיוון ששנאו, לא דיברו. אני העזתי לפרש בזה שלוש דרגות שונות: הדרגה הראשונה היא הקנאה — אדם מקנא ברעהו; הדרגה השנייה, שהוא שונא אותו — אבל אנו רואים גם שונאים שמדברים זה עם זה, כמו שנאמר על הבית השני, שישבו זה עם זה ודיברו זה עם זה ואכלו זה עם זה, אבל דיברו זה עם זה "בחרבות שבלשונם"; הדרגה השלישית, שאין האחד סובל, פשוט, את קירבתו הגופנית של הזולת ואינו יכול "דברו לשלום". זו השנאה בשיאה.

ראיתי תמיד את כל העולם בדרגה השנייה. המאבקים בין עמים — בין

עשרים שנה למדינת ישראל

רוסיה, אמריקה, סין — זו שנאה, אבל לא בבחינת "לא יכלו דברו שלום". הערבים — ודי היה לראותם באו"ם, כשעבר לידם נציגי ישראל — לא יכלו לשאת את נוכחותנו. זו היתה שנאת-עולמים, שהיא המדאגה ביותר בכל המערכה הזאת. זה לא היה רק מאבק של פליטים, ולא מאבק על גבולות. זה היה מאבק על כניסת גורם זר, לדידם, לתוך מרחב לא לו — כאילו בעצם כניסתנו הרסנו את הבסיס של שלוותם לדורות; כאילו כוח זה, לא רק שבא ללא זכות, אלא שבפעם אי-זכותו הוא רוצה ליטול מהם את זכות הקיום שלהם במובן העמוק ביותר. היום אנו מדברים עם הערבים. אנו משוחחים איתם, אנו בודקים את מחשבותיהם. אך דומני שאצל הערבים קיים עוד מכשול-יסוד — מה הקשר של היהודים לארץ הזאת? לא קל להסביר להם זאת; ובינינו — הרי זה רק שנים מועטות, שהיהודים עצמם, ברחבי תבל, מתחילים לתפוס את מהות הקשר הזה.

כששוחרר הכותל המערבי וכל ירושלים "כעיר שחוזרת לה יהדיו" (ופירשו בירושלמי, חגיגה ג': "עיר שהיא עושה כל ישראל חברים" — דברים שנאמרו לפני קרוב ל-2,000 שנה, וראינו אותם מתקיימים במר-עינינו) — נוצר בין כל היהודים בעולם איזה קשר חדש. באו אלינו נדחי ארץ; בארזנים, עשירים מתבוללים ובני גישואי-ערובת באו אל אותו קיר-אבנים ושפכו דמעות, ללא כל היגיון ותפיסה. אפילו טוינבי מיודענו, שהתווכחתי איתו פעם במונטריאל — שאלתי אותו לפני שלושה חדשים בלונדון, בעת ביקור: "מה אתה אומר עכשיו?" והוא השיב לי: "כששמעתי בראדיו את החיילים שלכם ליד הכותל המערבי, התחלתי לתפוס את מהות הקשר שלכם עם העיר הזאת, ירושלים, ועם הארץ הזאת". שאלתי: "איך הבינתי, הלא ב"ב, ב"ס, הלונדוני נמסרו הדברים בעברית, כשם שהקליטו אותם?" אמר לי: "לזה יש אנטנה היסטורית; שמעתי את הקולות, ותפסתי".

אני חושב, שאצל הערבים יש התלבטות עצומה. הם מנסים לבחון, מה טיבה של מדינת-ישראל. הכעיה אצלם אינה רק בעיה של גבולות ופליטים. מעניין שבשונה האחרונה נהפכה בעיניהם ירושלים לנקודת-מוקד, כפי שלא היתה מעולם. במשך כל הדורות היתה בשבילם ירושלים נקודת האיסלאם; היום היא נקודה ערבית ובאובדנה כאילו הושפל העולם הערבי, ואין לו תקנה אלא אם תוחזר לו. מי שמדבר עם הערבים, רואה זאת כדבר מופלא מאד — הם מדברים על ירושלים. אני יודע, שבאיזה כנס של מנהיגים ערבים, הזילו דמעות על העיר הזאת שאיננה בידיהם. הם אמרו זה לזה: עכשיו בפעם הראשונה שאנו מנותקים מן העיר, אנו מבינים את היהודים, שזעקו 20 שנה על חופש הגישה לירושלים. הדבר מופלא מאד. שטח קטן ובו כמה

יעקב הרצוג

מסגדים ובתי-מחסה ועוד כמה בניינים — על זה הודעו עולם האיטלאם ממארוקו ועד אינדונזיה!

מבחינת התחזית הפוליטית אפשר לומר, שעל ירושלים יהיה המאבק המרכזי, והוא רק מתחיל להתפתח. אבל מבחינה כללית, בפעם הראשונה לאחר 20 שנה התחילו הערבים לתפוס, שאולי אין זה לגמרי איזה עם פליט ונרדף וחסר-בית שתקע כאן יתד, איזה שבט-נוודים, שהתרבות המערבית הקיאה אותו ובלית-ברירה הגיע לחוף-המבטחים של ארץ-ישראל. הם מתחילים להרהר, אולי בכל-זאת זה משהו עמוק יותר. דומני, שסיכויי השלום-אוי-המלחמה תלויים בהירהור ערבי זה. אבל בסופו של דבר, ההירהור שוב נוקב ויורד לבעיית-היסוד של הזכות.

בחומש בראשית פותח רש"י את פירושו במאמר שבמשך 900 שנה לא הבננו היהודים את טעמו: "... שאם יאמרו אומות העולם לישראל: 'ליסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גויים', הם אומרים להם: 'כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו"'. בעצם, זו טענה יפה מאד ליהודים, אבל מנין לך שאומות העולם יקבלו אותה? התשובה היא, שהבעיה קשורה בתפיסה היסטורית — אם היא ברוח האמונה, או אם היא מאטריאליסטית. אם התפיסה היא מאטריאליסטית, כי אז הטענה של "ליסטים אתם" תופסת; אך אם התפיסה היא ברוח האמונה, יהיה העולם מוכרח לקבל, שמבית-ישראל באו מושג ההשגחה ויסוד האדם במוסד ההשגחה, ומושג זה אין לו קיום בלי ארץ-ישראל. זה הוויכוח, ורש"י כאילו חזה שלאחר 920 שנה שוב נעמד בפניו בעיית-היסוד היא, איפוא, האם ממשיכים בוויכוח, "ליסטים אתם", או שתופסים את היתחוד היהודי, את המסלול הנפרד, ואז יש סיכוי שיקבלו אותנו כחלק מן המזרח התיכון. זה נראה מאד בלתי-מדיני ובלתי-ראציונלי, אבל אני, העוסק במדיניות כבר 20 שנה, משוכנע היום יותר מתמיד שזה המפתח.

הדו-שיח ירושלים-רומא

דיברתי על מישור אחד של דו-שיח — מישור ישראל-ערב. יש עוד מישורים וגם בהם מורגש משק כנפי-ההיסטוריה על כל צעד ושעל. ישנו הדו-שיח בין ירושלים ורומא. לאחר מלחמת-שת-הימים נסעתי לוואתיקן. כמי שטיפל בבעיית ירושלים מאז 1948, דאגתי מאד לתגובת הוואתיקן, שכן בשנים הראשונות למדינה, הסעיר הוואתיקן את העולם הקאתולי נגדנו.

עשרים שנה למדינת ישראל.

נתקבלו החלטות באו"ם, ירדו לחיינו ולא רצו להכיר בהעברת הממשלה לירושלים (ועד היום הזה אינם מכירים בכך). המקור הראשי לכל זה היה רומא. זכורני שבאתי לשם בספטמבר 1948, ונכנסנו אל שר-הפנים של הוואתיקן. הוא אמר לנו: "רבותי, אני שומע שבאתם מפלשתינה לפני שלושה ימים". אמרנו: "באנו מישראל לפני שלושה ימים". הדיבור הזה ממש נתקע בגרונו; פשוט גיטלה הלשון מפנינו, כשהבנו מה אמרנו, שלאחר 2,000 שנה זכינו להיכנס ראשונים לאותו מיבצר עולמי, ולומר: רבותי, חל משהו בדיסטוריה, יש שינוי!

והנה כשבאתי לוואתיקן כעבור 20 שנה, בסוף יוני 1967, והתיישבו הקארדינאלים והיה ויכוח גדול על עתיד ירושלים — ראיתי שמשהו ארע אצלם. הם ניסו לשכנע אותי, שבעת מלחמת-העולם השנייה בכל-זאת הצילו יהודים. בעיר רומא, אמרו, הצילו את הקהילה. הם ביקשו לעשות רושם של מתינות. הם חיפשו מסילה ללבנו. ישבתי ותהיתי על הנסים והנפלאות: מיבצר אדיר זה, השולט על כ-600,000,000 קאתולים והצי שלו חוצה יבשות ועמים, והנה ירושלים העתיקה בידינו, והוא אינו מתקומם! איני יודע אם זה פראגמטיזם, אם זו דאגה, שלא יבולע למוסדותיהם, או אם זה חשש שמא נעדיף את הכנסיות המזרחיות על-פני הוואתיקן — אבל זו עובדה, ועובדה מפליאה.

הזרתי לירושלים. יש לי פה ידד, שעזר לנו הרבה מאז 1948 — בנדיקטוס, הפאטריארך היווני. ב-1949—1950, כשנלחצנו לקיר על-ידי רומא, בא לעזרתנו. ראשית, מכר לנו אולי חלק שישי מירושלים החדשה דאו; שנית, התייצב והודיע לאו"ם, שבירושלים — "הסטאטוס-קוו הוא הקובע". בהיותי ברומא, ב-1967, שלח לי שדר, שגם הוא "בדרגת אפיפיור". היה זה רמו קל, לאמור: כך אתה עושה לידידך! הנה לקחתם את ירושלים, ואלי אתה לא בא — נסעת לרומא!

נסעתי אליו. הוא שוכן בארמון הפאטריארך היווני, על הר-היותים. הוא הזכיר נשכחות — כיצד עמד לצידנו — ובערך תבע, בבחינת "זכרתי לך חסד נעורייך": לא כך עושים לבני-לוויה. התיישב על כסא-המלכות שלו וסביבו, בעיגול, פרחי-הכמורה. הוא פתח מסמך וקרא מתוכו: "אדוני היקר, אם רצונך לרונ עם העולם הנוצרי על ירושלים, עליך לדעת את הכתובת. הכתובת אינה במקום שהיית לפני שבוע — הכתובת היא כאן".

הוא אמר לי: "אני מראה לך את המסמכים. אני הפאטריארך ה-96 של ירושלים. הפאטריארך הראשון מונה על-ידי המועצה של קאלצידון בשנת

451 הוואתיקן — זה רק כמה מאות שנים שיש להם פאטריארך; הארמנים עוד יותר מאוחר. ותק עולמי — זה אני”.

חשבתי בלבי, מה היה העם היהודי בשנת 451. התלמוד הירושלמי כבר נחתם אז זה 50 שנה. רב אשי ורבינא, שעליהם נאמר “לא יסור שבט מיהודה”, נמצאים בבבל. שמה עברה מלכות-הרוח של בית-ישראל (חוץ מזכות הסמיכה, שנשארה בישראל), וכבר 300 שנה פועלות בה ישיבות סורא, פומבדיתא ונהרדעא. רבינא ורב אשי עומדים לגמור לערוך את התלמוד הבבלי, ועומדת להתחיל תקופת הסבוראים. בארץ-ישראל, ירושלים עדיין “איליה קפיטולינה” וסגורה בפני יהודים. הם באים להר-הצופים, ומשם משקיפים על העיר (הקהילות היהודיות הנידחות בארץ-ישראל, האריכו ימים עוד כ-100 שנה — בפיזור הגוף והנפש כאחד — עד שגורשו סופית על-ידי הפרסים, וארץ-ישראל חדלה להוות מרכז מעשי, חוץ מהאבן השואבת, כמושג יותר מאשר כמציאות ממשית, של האמונה היהודית והכותל המערבי בירושלים).

אותו זמן, בכיזאנטיון, מתאחדות האימפריה הרומאית הפוליטית עם הכנסייה הנוצרית. זה היה שילוב של כוח שלא היה כדוגמתו במשך כל תולדות ההיסטוריה (משל למה הדבר דומה היום? למצב שבו מוסקבה, וושינגטון והוואתיקן היו נהפכים לגורם אחד מרכזי). ואותו מיבצר-ענק מחליט: לא די לנו שאנו גותנים את הנצרות לכל העולם; לא די שאנו שולטים ברחבי תבל, מגאליה הרחוקה עד גבולות פרס ועד גבולות מצרים וצפון-אפריקה (זה היה בטרם יעלה האיסלאם לדחוק אותם מכל המרחב הזה) — עכשיו ננתק את ירושלים רוחנית, בבחינת דפוס היסטורי, מן העם היהודי. עמדו ומינו את הפאטריארך של ירושלים.

הרהרתי: לו היה אז יהודי נכנס לבית-כנסת, ברומא או בכרתים או באלכסנדריה של מצרים, ואומר לחברו: “השמעת, מבקשים לחתום את גורל ירושלים, לנתק אותנו לאורך ימים מן העיר הזאת, וכבר מינו לה פאטריארך!” זה היה אומר: “בעוד 1,550 שנה יבוא יום ופקיד יהודי יופיע לפני היוורש של הפאטריארך הזה, מס’ 96, והיורש יגיד לו: ‘העיר שלכם — כולה שלכם. אבקש ממך רק דבר אחד: בתוך המקומות הנוצריים, אל תעדיף את רומא. אל תסמוך עליה ואל תבטח בה. אני פה — אני הקובע!’...”

בדו-שיח שלנו עם העולם הערבי, חוזרת הטענה מלפני 900 שנה ואף 3,000 שנה — “לייטמים אתם”. הדו-שיח שלנו עם רומא והנצרות, נמשך קרוב ל-2,000 שנה. “שמש בגבעון דום” — כאילו הואטו גלגלי ההיסטוריה ונבלמו, וכל המהלך מתחיל מחדש.

עשרים שנה למדינת ישראל

הוויכוח עם מדינאי העולם

יש עוד מישורים של דו־שיח, ויכולנו לנתח אותם ארוכות. למשל, הוויכוח עם מדינאי העולם, המערבי והמזרחי כאחד, שנמשך כבר כ־50 שנה. הייתי מגדיר את המאבק המדיני הזה, כמאבק בין "שאר־רוח" לבין "מציאות מדינית". מאז 1917, אין תופסים בכל משרד־חוץ "מה הולך פה". אני מכיר אותם, עבדתי איתם במשך שנים. אין אני מאשים אותם באנטישמיות. ומה אפשר כבר לדרוש מפקיד אמריקאני שגדל באיזו עיירה נידחת, לא למד תנ"ך ואינו בקיא בחז"ל ואינו יודע את ההיסטוריה היהודית? הוא בא למחלקת המדינה בוושינגטון, ותפקידו להגן על האינטרס האמריקאני ברחבי־תבל. שולחים אותו למחלקת המזרח התיכון — תפקידו לשמור על הבסיס האמריקאני ועל השפעת האמריקאנים במזרח התיכון. בבוקרו הראשון הוא רואה את המפה, ורואה את העולם הערבי, המשתרע ממארוקו ועד פרס, מן האוקיינוס האטלנטי ועד המפרץ הפרסי, והמונה כ־160,000,000 נפש. אחר־כך, הוא רואה את עולם האיסלאם, המונה מאות־מליונים, עד אינדונזיה ופאקיסטאן. וכל אותו עולם — צווחה אחת, צווחה יסודית חובקת עולמים: למה באו 2,000,000 יהודים לתוך הארץ הזאת, לזעזע את שלוותנו ולקרוע את יציבותנו?

הוא שומע גם את הצד השני. אנו אומרים לו, שאנו מיבצר דמוקרטי; שבכל אסיה, מהודו ועד טוקיו ועד ארץ־ישראל, אין דמוקרטיה; אנו אומרים לו — תנ"ך. והוא לא למד תנ"ך. הוא שרוי במצוקה, ומטבע הדברים הוא נגדנו. כך זה נמשך מאז 1917 — ממשרד־החוץ הבריטי, שהתנגד בתוקף להצהרת בלפור, ועד היום הזה, עד לנוכחות האמריקאנית, כשמחלקת־המדינה, בכל־אופן חלק מפקידיה, מתנגדת לעמדה החיובית שנקט הנשיא ג'ונסון כלפי ישראל. זה מאבק בין שאר־רוח של מדינאים לבין המציאות המדינית.

לויד ג'ורג' הבהיר זאת יפה מאד, בספר שכתב על הצהרת בלפור. הוא אמר: "אני מודה, שנתתי את הצהרת בלפור מפני שלא היה לי מנוס. חשבתי שבריטניה כרעה, למות במלחמת־העולם. תקווה אחת ויחידה היתה לי, שארה"ב תיכנס למלחמה. אמרו לי, שהעם היהודי — גם באמריקה וגם ברוסיה — מסוגל להיות מפתח. אבל, כשם שבכל נוהג האדם ישנו הצד האגואיסטי, יצר־הרע — הקנאה, התאוה והדחף — שבלעדיו אין פעילות, כך קיים גם הרעיון הנאצל העליון. זה גם משך אותי. אני ידעתי את התנ"ך כפי שלא ידעתי שום ספר אחר. את כפרי היישוב של ארץ־ישראל ב־1917

יעקב הרצוג

ואת כל המקומות ההיסטוריים התנ"כיים, היטבתי לדעת משידעתי את כל כפרי הפרובינציה של ויילס, שם נולדתי". בלפור דיבר על זה, שכאן יש כפרה לעולם הנוצרי על כל זוועות יחסיו לעם היהודי.

ככה זה נמשך והולך עד היום, מליד ג'ורג' ובלפור ועד ג'ונסון: מאבק בין איוו אחריות מיסטית, שלא להתנגש בעם המיוחד הזה, להירתע, באיוו נקודה מהתנגשות, לבין ההבחנה המקצועית המובנת, שככל שנתמוך בעם הזה, אנו מקוממים נגדנו זרם אדיר, שבידיו אולי המפתח — בכל אופן בשנים הקרובות — בין מזרח למערב, בין חופש לדיכוי, בין הקומוניזם לבין העולם החפשי. אבל בסופו של דבר, בשעה שהעם היהודי הגיע לנקודת-האתגר הטוטאלית, שאר-הרוח ניצה לא רק אצלנו, אלא גליו חדרו לנשמות אומות העולם. וכך נמשך הדו-שיח עם גדולי העולם המערבי.

בדו-שיח שלנו עם הערבים, זו הפעם הראשונה — לפי מיטב האנטנה שלי, או לפי מיטב האזניים שלי, ואני מדבר עם הרבה אנשים, ערבים ולא-ערבים — שהערבים התחילו לבדוק: אולי הענין עמוק יותר מאשר אותה פשטנות, שלפיה נכנסנו כפי שנכנסנו לזוועות שבאו עלינו; אולי הקשר עמוק יותר משקראנו בתעמולה של מנהיגינו; אולי התיאור של עם פליט ונרדף, שבט שהגיע לכאן בלידת-ברירה — אולי הוא מקצת האמת אבל לא כולה.

בדו-שיח בין רומא לירושלים, חל ללא ספק הלם בנפש הנוצרית, ברחבי העולם הנוצרי. הם מנסים לתפוס, מה קורה פה: האם עיקרים ומושגים שהחזיקו בהם קרוב ל-2,000 שנה נהרסו, או האם מדינת ישראל היא משהו שיישחק (חלילה) בגלגלי ההיסטוריה. בפעם הראשונה התחילו לחשוב, שכן עד היום היתה ההנחה, שהענין הזה — ישראל — ארעי כולו. עצם הקביעות היתה מוטלת בספק, אפילו כאשר ניצחנו. הפעם התחברו עניינים מדיניים, בטחוניים ורוחניים במיקשה כה מופלאה, עד שהתחילו להרהר — מדמשק ועד קאהיר, ומפאקיסטאן ועד מארוקו, ובאותה שעה ברומא וגם בעולם המערבי — אולי טעו בהערכה.

לפני כשישה חדשים ביקר אצלי דיפלומט, ואמרתי לו: "אדוני, להווי ידוע לך, שמלחמת-ששת-הימים עשויה להיות מאורע עולמי, וסימניה יורגשו בכל בירה ובירה". שאלני לפירוט, ואמרתי לו: "ראה את מוסקבה ובוקא-רשט, מוסקבה ופולין, ועכשיו מוסקבה ופראג, את בלגרד ומוסקבה; ראה את דה-גול בפאריז, שמעמדו כנביא מודרני של המאה העשרים תלוי בקו שלו לגבי המזרח התיכון; ראה את בריטניה, שנשמטה ממעמד של מעצמה

עשרים שנה למדינת ישראל

עולמית תוך כדי המאורעות הללו; ראה את וושינגטון נבוכה; ראה ועידה קטנה של כל המדינות הבלתי-מזדהות; ראה את חוסר-האונים של האו"ם, את כשלונות אורתאנט; ראה את ההרדה של בירות ערב, את עתידו הבלתי-ברור של נאצר, את הזעזועים שפקדו את ממלכת ירדן, את ההפלגה של דמשק מכל מציאות; ראה את אפריקה ואסיה, שנושאות עיניהן לעתיד — בכל אלה אתה מוצא את רישומה של מלחמת-ששת-הימים. הלא זהו חזיון נדיר."

האיש שתק. כעבור חודש חזר אלי, ואמר: "אומר לך את האמת, כאשר דיברת על מלחמת-ששת-הימים כמאורע עולמי, חשבתי שלפני עוד ישראל איגוצנטרי, החושב שכל העולם מסתובב סביבו. עכשיו, כשאני קורא את המברקים מוורשה ומפראג, אינני מבין — מה ליהודים בפולין היום? יש 30,000 יהודים בפולין, מהם 15,000 במושבי-זקנים, ואינם משתתפים בחיים המעשיים. על מה יצא חרי-האף האנטישמי הזה, על מה הוויכוח? מה זה פוגם בחברה הפולנית, מה לזה ולפולין? כך אפשר לשאול היום גם על פאריס באיזו גקודה, משהו נע וזע ברחבי תבל."

אין זה פשוט. על כך לא חלם איש. כשתיארו את החוויה הציונית, בראשית ימיה, דיברו על "הנורמאליות" של העם היהודי ועל כך שארץ-ישראל תפתור את בעיית האנטישמיות בעולם. והנה אנהנו רואים, שמדינת-ישראל קמה, ואילו האנטישמיות לא חלפה. היא משתוללת בפולין, מרימה ראש בגרמניה ומתגלים סימניה גם בצרפת, שמאז 1789 היא סמל החופש והשיוון ליהודים (היהודים-הצרפתים התבוללו כפי שלא התבוללו יהודים בשום מקום אחר בעולם).

הרוי-שיח בבית-ישראל

וכאן אני מגיע למישור האחרון, שהוא בעצם מישור-היסוד — מישור בית-ישראל. גם במישור זה נפתח דו-שיח. מי שמכיר את יהודי הגולה, במשך 20 השנים שחלפו, יודע שהיו מעלות ומורדות. היו סכנות של זרמי גלות, היתה נשירה. ארץ-ישראל התחילה להיות בעיניהם דבר נורמאלי, ובאותו רגע התחילה לאבד את כוח-המשיכה. הם חיפשו כל מיני תירוצי מצפון, וחלק רציני נשמש מתוכנו, אם גם באיטיות. התעמולה הציונית, הסוכנות היהודית, עם כל כוחה והשפעתה, ממשלת ישראל על כל שגרייה, וכל הארגונים יחד, לא יכלו להציל — במאמץ לאומי עליון, שיקיף את כל בית-ישראל ואת כל משאבי הכלכלה — עשרה אחוזים ממה שעשו לנשמה

יעקב הרצוג

היהודית התפילות ליד הכותל המערבי, במשך שעה אחת, לפני שנה. ללמדך, שאצל העם היהודי קובעת בסופר-של-דבר הרוח, לא החומר.

אני משוכנע, שבתהליכי הגאולה של בית-ישראל נפתח עתיד, שאין אנו יכולים לחזותו מראש: זהו עתיד בעל סכנות רבות, אבל גם בעל סיכויים, שלא שערו אבותינו. איך מקשרים את העם היהודי לארץ-ישראל; איך מביאים אותו הנה; איך מבטיחים שזרם זה יתבטא במערכת-חינוך אדירה ברחבי תבל — כל זה אינו נושא שיחתנו. הנושא הוא, דומני, להוכיח, שבשנת העשרים למדינת-ישראל, נשברו כלי-הערכה, נשתברו קולמוסים שכתבו מליוני מאמרים, חוברות וספרים ונהרסו עולמות של מחשבה על העם היהודי, על המזרח התיכון, על ערב וישראל, על רומא וירושלים.

ואם הדברים אמורים לגבי אותם מעגלים שדיברתי עליהם, על-אחת-כמה- וכמה שהם אמורים לגבי העם היהודי, שהזעזועים בו עמוקים עד היסוד. העם היהודי מחפש את דרכו. אם תשאלו באיזה כיוון, הייתי אומר שהוא תפס תפיסה אחת מהותית: שהוא בכל-זאת "עם לכדד ישכון".

היהודי-האמריקני, שהוא ואבותיו יושבים באמריקה זה 300 שנה, הבין לעמקו, בעקבות מלחמת-ששת-הימים, את המדרש על "אברהם העברי מעבר מזה וכל העולם מעבר מזה". פתאום הרגיש מחנק ורווחה, יגון ורגיעה באותה שעה. הוא הרגיש התרחקות מן העולם והתקרבות אל עצמו. הוא עבר תחומים, והתחבר להיסטוריה היהודית. הוא בא לירושלים לחפש את עצמו.

לך לאיטליה — המקום היחיד בעולם שאתה מוצא בו יהודים שגלו לפני החורבן וישבו שם, כאורחי רומא, בשעה ש"אסירי ציון", השבויים היהודיים של טיטוס, הגיעו לרומא. ראינו אותם כאן לפני חדשים, בעת הוועידה הכלכלית — יהודים שמעולם לא היו פה. שאלתי אותם: "איפה נולדתם?" אמרו לי: "באיטליה (ומתייחסים עליה זה 2,000 שנה, מלפני החורבן)". — "אם כן, מה אתה עושים פה?" אמרו לי: "באנו לירושלים". — "מה הביא אתכם?" השיבו לי: "הלוואי וידענו". הם כולם שרויים בתוך איזה זעזוע, שאינם ידעים פשרו. הם אמרים: "קח מאתנו משהו, ובלבד שנהיה שותפים לחיות כאן קשה לנו מאד, אבל אנו שייכים". הם קרועים, הם אינם יכולים להשתלב בנקל — אבל גם להינתק אינם יכולים, כאילו כל החושים שניתקו, חזרו והתחברו על-פני מרחבי ההיסטוריה.

לפני שנתיים היו כאן 15 תיאולוגים נוצריים, מפאקולטות לתיאולוגיה ב-15 אוניברסיטאות אמריקאניות, שנשלחו מטעם הממשלה האמריקאנית למזרח התיכון, לדווח על הצד הרוחני של עמים שונים. על-פי דרכנו, הראינו

עשרים שנה למדינת ישראל

להם: כל בית-חרושת חדש וכל קיבוץ, כאילו מעולם לא ראו כדברים הללו. הם אמרו: "הכל טוב ויפה, אבל אין אנו מומחים לחקלאות ולתעשייה, וזה אינו מעניין אותנו. גם באמריקה יש פה-ושם תעשיות... אנחנו באנו לבדוק, מה זה אומר מבחינה היסטורית-רוחנית. אנו צריכים ללמד כמרים ברחבי ארה"ב". הזמינו אותי לשיחה איתם. היו בהם מכל גווי הקשת הנוצרית — קאתולים ופרוטסטאנטים מכיתות שונות. שאלתי אותם, איפוא, איך הם רואים את ישראל מבחינה היסטורית-רוחנית. הם השיבו, שאכן אינם יודעים להגדיר מה שהם רואים. אפשר שזו תופעה ניסית, או משהו אחר, שאין הם יודעים להגדירו מבחינה תיאולוגית דתית טהורה.

אמרתי להם: "אנו מאמינים במושג 'עם לבדד ישכון'. אנו, מאמינים בני מאמינים, מקבלים שהדברים נאמרו לפני 3,300 שנה, מפי בלעם, גדול נביאי אומות העולם" — שהרי עליו אמרו חז"ל: 'בישראל לא קם משה, באומות העולם קם' (וון, אגב העוה אדירה, להגיד ש"נביא אומות העולם", בלעם, עומד בדרגה גבוהה יותר מכל נביאי ישראל, חוץ משה).

היו ביניהם מבקרי-מקרא. שאלתי אחד מהם: "לפי התאריכים שלך, מתי נאמרו הדברים הללו?" הוא אמר: "לכל המאוחר לפני 2,700 שנה". אמרתי: "לפי דבריך, כל העולם הנוצרי מקבל שהדברים נאמרו לכל הפחות לפני 2,700 שנה — 3,300 שנה למניינו". הוא אישר זאת. שאלתי: "כולכם מאוחדים?" אמרו: "כן, זה מקובל מבחינה מדעית-שבמדעית, לא מבחינת האמונה, שכן זה הוכח במיטב המסמכים שעברו את גיתוחי המקרא".

אמרתי להם: "בואו והגידו לי, על איזה עם אחר בהיסטוריה נאמרה נבואה כזו? האם בהודו, בפרס, ביוון העתיקה קם מישהו ואמר על עמו איזו נבואה לאחרית-הימים, לדורות, או לזמן מועט יותר?" בדקו, החליפו ביניהם דעות והחליטו, שאין דבר כזה בנמצא.

"שנית, אמרתי, האם הנבואה הזאת התקיימה? אראה לכם, עד כמה אנחנו, 'עם לבדד ישכון'. אין לנו משפחה. לכל מקום שנפנה — אנו מבודדים. אין אנו חברים בנאט"ו ולא בברית-וארשה, לא בארגון אפריקה-אסיה, לא בארגון המזרח-התיכון ולא באיגוד המדינות המתפתחות. בכל מקום מקבלים אותנו בכבוד-מלכים, אבל לא לתוך המשפחה. כמדינה אנו דומים ליהודי בגולה, שעם כל כספו וההערצה שרוחשים לו, אין מקבלים אותו לגמרי, יעשו אותו נשיא כל ארגון, אבל להזמינו ביום ראשון אחר הצהריים הביתה — לא; לקבלו לתוך משפחה — לא. כך אנו בזירה-הבינ-לאומית.

"לו היתה מדינת-ישראל נופלת, חלילה, אין עם חוץ מהעם היהודי שהיה

יעקב הרצוג

מרגיש בכך אבידה משפחתית. חוץ מהעם היהודי, אין לך עם בעולם שיש לו דת אחת, ואין לך דת אחת בעולם שיש לה עם אחד. אין לך עם, אשר לשם קיומו צריך להרהר לא רק מה יהיה עליו במלחמה, אלא לא פחות מזה: מה יהיה עליו בשלום — האם יעמד בפני טמיעה, מול עשרות-מיליון נים. אין לך עם שקיומו תלוי בגולה ובתפוצות, וקיומן תלוי בו. אם למשל, כל הגולה האירית תחלוף מחר מן העולם, ברור שאירלנד תישאר, אבל מה יהיה על בית-ישראל אם לא יהיו, חלילה, היהודים בעולם? האחדות הזאת אינה רק ענין מיסטי, ולא רק יסוד אמונתי בעם היהודי — היא כורח-חיים, הניצב לנגד עיניו של כל אחד מאתנו. בלעדיה אנו עומדים עירום ועריה בפני מרחב אדיר שמאיים לבלוע אותנו, אם לא במלחמה, הרי בשלום, אם לא עכשיו, הרי במרוצת הדורות. אנה אנו באים בלי היסוד של העם היהודי? הסברתי להם את הבדידות המעיקה הזאת. אמרתי להם, שיש פה פאראדוקס עצום: לכאורה אנו החברה הארעית ביותר, מבחינת הבטחון, ולמעשה אנו החברה הקבועה ביותר. לכאורה אנו חברה אגנוסטית ביותר, כביכול הכל "כוחי ועוצם ידי", ולמעשה אנו מאמינים בניסים יותר מכל עם אחר. לכאורה אנו צועדים תמיד אל הבלתי-גודע, ולמעשה אנו צועדים לעתיד שחזונו נביאים, שהוא הדבר הנודע היחיד, מבחינת חזון אנוש לעתיד. אנו מלאים פאראדוקסים. אבל בסופו של דבר אנחנו "עם לבדד" לא כפאראדוקס אלא כמבצע, אולי היחיד האמיתי בהיסטוריה האנושית, שהצליח להתקיים מעבר לזמן, ולכן תפס את מקומו מעבר לכללים המקובלים של ההיסטוריה.

עם כל הארעיות, עם כל חוסר-האמונה, עם כל חוסר-הבטחון, עם כל הספקות והפיקפוקים והאיזמים, עם כל ההשגות על הזכות — שואלים במחלקת-המדינה האמריקאית: מה קורה לעם היהודי, מבחינת האמונה? וכן שואלים בכל העולם הערבי, הטוען: "מה הם באו להפריע לנו?" וכל הספקות והחששות יש להם על מה להתבסס, ויש להם מקום במחשבת המאה העשרים, אבל כולם מתנפצים אל הנצחיות של בית-ישראל, השרויה בהשגחה ובאמונה.

לסיכום, מדינת-ישראל היא בגדר פאראדוקס. ה"נורמאליות" הוכחה כחסרת-שחר. זו מדינה השרויה באמונה. יביעו זאת כפי שביעו — האמונה שרויה ביסודותיה. זו מדינה החיה בהווה, אבל כל חיותה וכל זכותה בהווה, נובעות מן העבר והכל כרוך וכבול ומשולב יחד בתהליך גאולה, שאני, בכל-אופן, מאמין, שהיא נפרשת לפנינו בתקופה החדשה של ההיסטוריה היהודית שזכינו לחיות בה.